

1395-Ը՝ ՈՐՊԵՍ ՌՈՒՄԻՆԻԱՅԻ ՅԱՇ ՔԱՂԱՔԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ ՏԱՐԵԹԻՎ

Արսեն Արզումանյան

Քաղաքական գիտությունների դոկտոր
Ռումինիայի Հայոց Միություն, «Արարատ» ամսագիր
Էլ. հասցե՝ arzumanyan.arsen@gmail.com
Հոդվածը ներկայացվել է 10.02.2022, գրախոսվել է 09.02.2023, ընդունվել է տպագրության 11.04.2023
DOI: 10.53548/0320-8117-2023.1-37

Ներածություն

Հայկական գաղթօջախների շարքում ռումինական քաղաքներն իրենց ուրույն տեղն ունեն։ Հստակ հայտնի չէ, թե այսօրվա Ռումինիայի հյուսիս-արևելյան տարածաշրջանի հայ համայնքները որ դարում են ձևավորվել, սակայն առնվազն XIV դարում համայնքներ էին գործում մի շարք բնակավայրերում (Սուչավա, Սիրետ, Բոտոշան, Յաշ, Ռոման)։ Հայերի ներկայության խոսուն վկայությունը հայկական եկեղեցիների առկայությունն է այդ բնակավայրերում, որոնցից Յաշ քաղաքում հայկական եկեղեցու կառուցման տարեթվի վերաբերյալ երկար ժամանակ տեղի ունեցող քննարկումները չեն դադարել ռումինական և ռումինահայ գիտական շրջանակներում։ Բանն այն է, որ եկեղեցու ամենահին արձանագրության վրա կարմիրով ավելացված 1395-ի հավաստի լինելու վերաբերյալ բազմաթիվ փաստեր կան, որոնք նախկինում ամբողջապես չեն ուսումնասիրվել։ 1395-ը՝ որպես Յաշի հայկական եկեղեցու թվագրման տարեթիվ, շատ կարևոր է հենց այդ քաղաքի պատմության համար, քանի որ այդպիսով Յաշ քաղաքի գոյության ամենահին իրողությունը կապվում է հայկական եկեղեցու հետ։ Սույն աշխատանքի նպատակն է փաստարկել այն պնդումը, որ 1395-ը Յաշի հայկական եկեղեցու կառուցման իրական տարեթիվն է։

Յաշի հայկական եկեղեցու երկու արձանագրությունները

Ռումինիայի խոշորագույն քաղաքներից Յաշի հայկական հետքերի մեծ մասը քաղաքի կենտրոնում է՝ նախկին Հայկական թաղամասում, որի զարդը Սբ Աստվածածին եկեղեցին է։ Ըստ եկեղեցու պատի մեջ պարփակված արձանագրության՝ այն կառուցվել է 1395 թ. Տեր Հակոբի, մահուտի¹ Մարգարի և Գրիգորի կողմից.

«Ողորմութեամբ Աստուծոյ հիմնարկեցաւ տաճար Սբ. Աստուածածնա ջանեովք Տր Յակոբին մի Մարգարին և Գր... 1395»:

Դարերի ընթացքում տարբեր հանգամանքների բերումով եկեղեցին մեծ վնասներ է կրել և պարբերաբար վերակառուցվել։ Հետևաբար, 1395 թվա-

¹ Այսպես էին անվանում Երուսաղեմ ուխտի գնացած քրիստոնյաներին։

կանը, որպես եկեղեցու թվագրման տարի, կարող է վերաբերել բացառապես եկեղեցու հիմքերին կամ նույնիսկ այսօրվա եկեղեցու տեղում կառուցված ավելի հին եկեղեցուն: Ակնհայտ է, որ միայն հնագիտական աշխատանքները կարող են հստակ պարզել, թե բերված տարբերակներից որն է իրականությանը համապատասխանում:

Հատկանշական է, որ արձանագրության վերջում կարմիր գույնով նշված 1395-ը ակնհայտորեն ավելացվել է հետագայում, ինչը պատճառ է դարձել, որ ուսումնասիրողները քննեն եկեղեցու՝ 1395 թ. կառուցված լինելու ճշմարտացիությունը: Ռումինացի պատմաբաններ Դան Բըդըրըն (1893-1968) և Յոան Կապրոշու (1934-2021) արժանահավատ են համարում այն իրողությունը, որ կարմիրով «1395» ավելացնողները ճշմարտությունը խեղաթյուրելու նպատակ չեն ունեցել. *«Անվիճելի փաստ է, որ XIV դարի կեսերին Յաշում հաստատվել է հզոր հայկական գաղութ: [...] Ոչ միայն հավանական է, այլև պարզապես անհնար է, որ ինչ-որ վայրում հայերը դարերով մնային առանց եկեղեցու: [...] Արձանագրությանն ավելացնելը միտում է ունեցել ճշմարտությունն ամրապնդելու, այլ ոչ թե սույն առաջ մղելու»*²:

Ռումինացի պատմաբան Ն.Ա. Բոգդանը (1858-1939), համադրելով ձեռքի տակ եղած բոլոր փաստերը, ընդունում է 1395 թ. կառուցման տարբերակը և մատնանշում. *«Չնայած ոմանք վիճարկում են այս հարցը՝ հայկական եկեղեցու կառուցման տարեթիվը՝ Բ.հ. 1395 թ., հստակ է, քանի որ չենք տեսնում և ոչ էլ հասկանում այն դրդապատճառը, թե ինչու պետք է եկեղեցու այն ժամանակվա հավատացյալները ջանք թափեին կեղծելու այսպիսի մի տարեթիվ, որովհետև, ինչպես ցույց են տալիս ժամանակագիրներն ու մեզ հայտնի փաստաթղթերն ու այլ աղբյուրները, ոչ մի իմաստ չկար, որ կստիպեին հայերին կատարել մի արարք, որից նրանք գործնականում ոչ մի օգուտ չէին ունենա»*³:

Որոշ փաստեր վերլուծելով՝ կտեսնենք, որ 1395 թվականը իրոք արժանահավատ է: Պարզապես պետք է համադրել ռումիններեն և հատկապես հայերեն աղբյուրները, ինչը չի հանդիպում մինչև հիմա այս հարցի վերաբերյալ հրապարակված որևէ ուսումնասիրության մեջ: Եկեղեցու հարավային մուտքի դռան վերևի հատվածում քարե մեծ արձանագրություն կա 1803 թ. եկեղեցին հիմնովին վերանորոգելու մասին, որտեղ որպես 1395 թ. եկեղեցու կառուցողներ են նշվում եկեղեցական Խաչիկը, սսեցի տեր Հակոբը, ջուղայեցի մահտեսի Մարգարը և մահտեսի Գրիգորը. *«1395. Շնորհոք եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ հիմնարկեցաւ Եաշու Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցին ձեռամբ եկեղեցական Խաչգոյին եւ Սիսիեանցի Տէր Յակոբին, Զուղայեցի մահտեսի Մարգարին եւ մահտեսի Գրիգորին: ԹՎ. Հայոց ՊՃԽԴ: Եւ այժմ վերանորոգեցաւ ի ձեռն բարեպաշտօն իշխանաց եւ համայն ժողովրդոց աշխատանքօք և ծախիւքն ի թուականին Փրկչին 1803-ին»*:

² Բըդըրըն, Կապրոշու 1974, 45, 47:

³ Բոգդան 1913, 238:

Բացի այն հնագույն արձանագրությունից, որի վրա կարմիրով ավելացված էր «1395» թվականը՝ 1803 թ. դրությամբ գոյություն ուներ առնվազն մեկ այլ փաստ, որը վկայում էր եկեղեցու՝ 1395 թ. կառուցված լինելու մասին: Բանն այն է, որ 1803 թ. արձանագրության մեջ եկեղեցին կառուցողների վերաբերյալ ավելի շատ տվյալներ կան. նախ՝ ավելացված է եկեղեցական հաշիկի անունը, այնուհետև ավելացված են Տեր Հակոբի՝ Սիս քաղաքից և մահտեսի Մարգարի՝ Ջուղա քաղաքից լինելը, ինչպես նաև Գրիգորի անվան դիմաց նույնպես նշված է «մահտեսի»: Ուստի, հաշվի առնելով այն փաստը, որ եկեղեցին կառուցողների վերաբերյալ ավելի շատ տեղեկություն կա 1803 թ. արձանագրության մեջ՝ ակնհայտ է դառնում, որ դրա հեղինակը տիրապետել է գրավոր փոխանցված հստակ տեղեկության, քանի որ եկեղեցին վերանորոգողները, բնականաբար, անհիմն լրացուցիչ տվյալներ չէին կարող ավելացնել: Դժվար է ասել՝ այդ գրավոր տեղեկությունը քարե արձանագրություն է եղել, թե որևէ ձեռագիր կամ պաշտոնական փաստաթուղթ, սակայն մի բան հստակ է, որ այդպիսի մանրամասներով տեղեկությունը բանավոր կերպով չէր կարող փոխանցվել շուրջ 400 տարի:

Ինչ վերաբերում է կարմիրով «1395» ավելացված արձանագրությանը, ապա այս հարցում որոշակի հստակություն է մտցնում Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ, պատմաբան, բանասեր և երաժշտագետ Մինաս Բժշկյանը (1777-1851), որը 1808 թ. սկսած՝ ճանապարհորդություն է կատարել արևելաեվրոպական հայ համայնքներով և չափազանց արժեքավոր տեղեկություններ հայտնել դրանց վերաբերյալ: Մասնավորապես, 1803 թ. եկեղեցու վերանորոգումից ընդամենը հինգ տարի անց Յաշով անցնելիս նա գրում է, որ եկեղեցին կառուցվել է 400 տարի առաջ, և ավելացնում. «Պատմեցին մեզ, թե ի ժամանակի նորոգութեան եկեղեցոյն ի կամարի անդ գտին վեմ մի փորագրեալ 400ամօք առաջ»⁴: Այսինքն՝ խոսքն այն հնագույն քարե արձանագրության մասին է, որը, փաստորեն, գտնվել է եկեղեցու «կամարից այն կողմ» 1803 թ. վերանորոգման ընթացքում:

Հարց է ծագում՝ ե՞րբ է այդ քարե արձանագրության վրա կարմիրով ավելացվել 1395 թվականը: Ամենայն հավանականությամբ, հենց այդ՝ 1803 թ. էլ այն ավելացրել են՝ ըստ վերակառուցողների ունեցած հավաստի գրավոր տեղեկության, որի մասին խոսեցինք: Այս վարկածը շատ ավելի արժանահավատ է, քանի որ ավելի վաղ գրված լինելու դեպքում թվանշանների փոխարեն վստահաբար պետք է օգտագործվեին հայերեն մեծատառերն իրենց թվային արժեքներով և, սովորույթի համաձայն, ներկայացվեին՝ ըստ հայ եկեղեցական տոմարի, ինչպես մյուս հին եկեղեցական արձանագրությունների դեպքում:

⁴ Բժշկյան 1830, 207-208:

Դ. Բըղըրըուն և Յ. Կապրոշուն ընդգծում են, որ կարմիրով ավելացված թվականը չէր կարող գրված լինել համաձայն այն ժամանակ Մոլդովայում⁵ օգտագործվող օրացույցի, քանի որ 1395-ը կհամապատասխաներ մ.թ.ա. 4113-ին, ինչը լիովին անհեթեթ է⁶:

Այնուամենայնիվ, չպետք է անտեսել նաև այն ուշագրավ փաստը, որ արձանագրության քարն ամբողջական է, այսինքն՝ դրա վերջում տրամաբանորեն պետք է տարեթիվ լիներ: Միաժամանակ, հնարավոր է, որ այդ տարեթիվը ժամանակի ընթացքում տարբեր պատճառներով ջնջվել է կամ դժվարընթեռնելի դարձել: Չբացառենք նաև այն վարկածը, որ այն իսկապես չի եղել մինչև 1803 թ., իսկ կառուցման տարեթիվը՝ հայերեն տառերով, գրված է եղել մեկ այլ տեղում:

Համադրելով վերոնշյալ փաստերն ու փաստարկները՝ տրամաբանորեն հանգում ենք այն եզրակացության, որ 1395-ը եկեղեցու կառուցման ճշգրիտ տարեթիվն է, առավել ևս, որ այդ ժամանակահատվածի մի քանի փաստաթղթերում, որոնց մասին կխոսենք ստորև, նշվում է մոլդովական տարբեր քաղաքներում հայկական եկեղեցիների մասին, որոնցից մեկը, վստահաբար, գործել է Յաշում:

1395-ի՝ որպես հայկական եկեղեցու թվագրման տարեթվի հավաստի լինելու այլ փաստարկներ

Ինչպես գրում է XVIII դ. առաջին կեսին Կամենիցի (այսօրվա Ուկրաինայի Կամենեց-Պոդոլսկ քաղաքը) հայկական եկեղեցու ավագ քահանա Ստեփանոս Ստեփանյանը, 1398 թ. մարտի 25-ի Կամենիցի Սբ. Նիկողայոս եկեղեցու կառուցման մագաղաթյա կոնդակում հիշատակվում է Հովհաննես Եպիսկոպոսը՝ նշվելով որպես «արքեպիսկոպոս Ընուզաց⁷ և Օլախաց⁸ աշխարհի»⁹:

1401 թ. հուլիսի 30-ին արձակած հրովարտակով Ալեքսանդրու Բարի իշխանը Սուչավայում¹⁰ հիմնեց հայկական եպիսկոպոսություն, որին պետք է ենթարկվեին Մոլդովայի հայկական բոլոր եկեղեցիները: Մինչ այդ Մոլդովայի հայերը ենթարկվում էին Լվովի հայկական եպիսկոպոսությանը: Այսպես, 1384 թ. հրովարտակով Պետրու Մուշատ իշխանը (1375-1391) Մոլդովայի հայերին ենթարկում է Լվովի հայկական եպիսկոպոսությանը¹¹: Այնու-

⁵ Նախկին Մոլդովայի իշխանապետությունն ընդգրկում էր այսօրվա Ռումինիայի արևելյան ութ մարզ (այդ թվում՝ Յաշ մարզը), Մոլդովայի Հանրապետությունը և Ուկրաինայի որոշ տարածքներ:

⁶ Բըղըրըուն, Կապրոշու 1974, 47:

⁷ «Ընուզաց աշխարհը» Լվովն ու իր շրջաններն էին:

⁸ Հայերեն բազմաթիվ փաստաթղթերում Մոլդովան ունեցել է մի շարք անվանումներ. *Պուլ-տանիա կամ Բոգդանիա*՝ Բոգդան 1-ին իշխանի (1359-1365) անունով կամ *Օլախաց երկիր*, այսինքն՝ այն շրջանը, որտեղ ապրում էին օլախները կամ վլախները, որն ընդգրկում էր բոլոր ռումինաբնակ շրջանները:

⁹ Քաղուածք ժամանակագրութեան Տ. Սո. Ստեփանեան Աագերիցու Կամենիցայ 1896, 131, 134:

¹⁰ Սուչավան Մոլդովայի իշխանապետության մայրաքաղաքն էր 1388-1564 թթ.:

¹¹ Սիրունի 1936, 72 (հմմտ. Baracz 1869, 55):

ամենայնիվ, Մոլդովայում հայոց թեմի հաստատվելուց հետո էլ դեռ երկար ժամանակ զգացվում էր Լվովի ազդեցությունը:

Հարկ է նկատել, որ 1401 թ. հրովարտակը բացառիկ նշանակություն ունի ռումինահայ համայնքի պատմության մեջ: Ահա մեկ հատված այդ հրովարտակից. «Այսպիսով, մենք հանձնեցինք հայկական եկեղեցիներն ու դրանց քահանաներին հայ եպիսկոպոս Օհանեսին [Հովհաննեսին]: Մեր ողջ երկրում նա իշխանություն կունենա հայերի վրա իր եպիսկոպոսական իրավունքով: Նրան [եպիսկոպոսական] աթոռ տվեցինք Սուչավայում՝ մեր բերդաքաղաքում: Հայերի՝ նրան պատվելը կհամարվի պատվել մեզ մեր երկրում՝ Մոլդովայում, իսկ ով չի լսի նրան, մենք կպատժենք նրա [Հովհաննեսի] ձեռքով»¹²:

Ամենայն հավանականությամբ, Մոլդովայում հայ հոգևորականները գործունեություն են ծավալել շատ ավելի վաղ ժամանակներից՝ գրեթե համայնքների ձևավորմանը զուգահեռ: Ի դեպ, այս փաստաթուղթը գտել էր ռումինացի պատմաբան և բանասեր Պետրե Պանաիտեսկուն (1900-1967) Լվովի հայոց եպիսկոպոսարանի արխիվներում և 1934 թ. այն հրապարակել:

Հաջորդ կարևոր փաստաթուղթը 1409 թ. հունիսի 26-ին Հակոբ Գ Սսեցի կաթողիկոսի (1404-1411) կոնդակն է, որում նշվում են Հովհաննես եպիսկոպոսի անունը և, ի թիվս այլ բնակավայրերի, Սուչավայի (Չեչով), Սիրետի (Սերաթ) և Մոլդովայի (Վախագ երկիր) այլ հայկական թեմեր¹³:

Այս համատեքստում առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի մինչև 1395-ը գրված երկու փաստաթուղթ, որոնցում խոսվում է Հովհաննես եպիսկոպոսի և Մոլդովայում հայկական եկեղեցիների գոյության մասին: Ըստ 1379 թ. փաստաթղթի՝ Հովհաննես եպիսկոպոսն ուներ «Լեհաստանի և Մոլդովայի հայերի եպիսկոպոս» և «Ռուսական երկրի (Ուկրաինա) և Մոլդովական երկրի արքեպիսկոպոս» տիտղոսները¹⁴: 1388 թ. Թեոդորոս Բ Կիլիկեցի կաթողիկոսի (1382-1392) կոնդակում գրված էին ճիշտ նույն տեղանունները, որոնք երկու տասնամյակ անց նշվելու էին Հակոբ Գ Սսեցու կոնդակում¹⁵:

Այսպիսով, վերոնշյալ փաստաթղթերում ուղղակիորեն խոսվում է Մոլդովայում մի քանի հայկական եկեղեցիների գոյության մասին: Առանցքային նշանակություն ունի այն փաստը, որ 1388 և 1409 թթ. կոնդակներում նշվում են «Սիրետի, Սուչավայի և Մոլդովացիների երկրի» եկեղեցիները: Դա նշանակում է, որ բացի այդ երկու քաղաքներից՝ ևս մի քանի հայկական եկեղեցի է եղել Մոլդովայի տարբեր բնակավայրերում, իսկ ըստ մեզ հասած տե-

¹² Պանաիտեսկու 1934, 45-46:

¹³ «Յակովբ Գ Կաթողիկոս. – ՊԾԸ = 1410. Յունիս 26.» 1896, 221: Վերնագրում սխալմամբ գրված է 1410 թ., որը հետագայում օգտագործել են նաև այլ ուսումնասիրողներ: Իրականում պետք է լինի 1409. նախ՝ ՊԾԸ = 858+551=1409, ապա նաև կոնդակի վերջում (էջ 224) ոչ միայն նշվում է «Հայոց ՊԾԸ ամին», այլև «ի մարմնով ծննդեանն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, ՌԴՃԸ ամին: Եւ ի սրբոյն Գրիգորէ՝ ՌՃԸ ամին»: Երկու դեպքում էլ՝ ՌԴՃԸ թե ՌՃԸ, ստացվում է 1409 թվականը:

¹⁴ Ժամկոչյան 2015, 256:

¹⁵ Կոնդակ Թեոդորոսի կաթողիկոսի 1896, 9:

ղեկությունների՝ այդ եկեղեցիները պետք է լինեին առնվազն Բոտոշանում, Ռոմանում և Յաշում: Ավելին, 1379 և 1388 թթ. փաստաթղթերն այս համատեքստում ուսումնասիրելու շնորհիվ կարող ենք եզրակացնել, որ Յաշում հայկական եկեղեցի եղել է նույնիսկ մինչև 1395 թ.:

Սույն հինգ փաստաթղթերը, բնականաբար, նույնպես կարևոր ապացույց են այն փաստարկի, որ առնվազն XIV դ. վերջից Յաշում արդեն իսկ գոյություն ուներ հայկական եկեղեցի: Ընդ որում՝ այդ պնդումն ապացուցող փաստերը սրանով չեն ավարտվում:

1351 թ. Ղրիմում Կարապետ քահանայի ձեռքով գրված (ի հիշատակ Գրիգոր սարկավազի ծնողների ընդօրինակած Ավետարանի երկրորդ հիշատակարանում ներկայացվող) ծանոթագրությունից տեղեկանում ենք, որ 1451 թ. հայ եղբայրներ Հակոբշան և Առյուծը այն նվիրել են Յաշի հայկական եկեղեցուն. *«Յիշեցէք զվերջին ստացող սուրբ Աւետարանիս զՅակոբշան, և զեղբայրն իւր զԱռիծն, և զծնողսն իւրեանց, որ ստացան զսա ի հալալ արդեանց իւրեանց, և ետուն յիշատակ ի յԱսն (Եաշ), Ս. Աստուածածին. և մի՛ որ իշխեսցէ հանել զսուրբ աւետարանս ի Ս. Աստուածածին (դրանէն), ոչ իմոց և ոչ օտարաց...: Գր. ի Թվ. Զ»:*

Ռումինացի պատմաբան Դան Սիմոնեսկուն (1902-1993) գրում է, որ եղբայրներն այդպիսի նվեր չէին անի Յաշի հայկական եկեղեցուն, եթե այն բավական հայտնի չլիներ և չվայելեր իրենց վստահությունն ու հարգանքը. *«[Եկեղեցին] չէր կարող ունենալ այս համբավը, եթե ընդունենք դրա կառուցումը հենց 1451 թվականին: Հետևաբար, այն պետք է ունենար մի քանի տասնամյակի հնություն, մշակութային և կրոնական ավանդույթ, որպեսզի վստահեին իրենց [եղբայրների] նվերի օգտագործումն ու պահպանումը: 50 տարվա ժամանակահատվածը (1395-ին միայն հիմքն էր դրվել) բավական էր հայ հավատացյալների աչքերում այս հարցում հանգիստ լինելու համար, որպեսզի նրանք կարողանան իրենց նվերը մատուցել եկեղեցուն»¹⁶:*

Այդ Ավետարանը (578 էջ, չափսը՝ 28x17x8 սմ) դարեր շարունակ գտնվել է Յաշում և միայն XX դարում է տեղափոխվել Բուխարեստ ու մինչ օրս գտնվում է քաղաքի եկեղեցուն կից «Վիկտորյա և Հովսեփ Դուլյան» գրադարան-թանգարանում: Պատմաբան Լևոն Բաբայանը նշում է, որ 1900-ականների վերջին¹⁷ իր այցելության ժամանակ Ավետարանը գտնվել է Յաշի Ազգային հոգաբարձության անդամ Գրիգոր Բույուկլիուի (նաև՝ Բըրլյյան կամ Բույուկլյան) մոտ: «Մենք չկարողացանք անձամբ տեսնել այդ թանկարժեք Ավետարանը Բույուկլիուի՝ քաղաքից բացակա լինելու պատճառով», - գրում է Բաբայանը¹⁸:

Նույն ժամանակահատվածում Յաշի հայկական եկեղեցին ևս մեկ արժեքավոր նվեր է ստացել՝ եպիսկոպոս Նիկողայոսի (Նիկոֆոս կամ Նիկու-

¹⁶ Սիմոնեսկու 1941, 347-348:

¹⁷ Լ. Բաբայանը գրում է, որ Բույուկլիայի և Մոլդովայի հայաբնակ վայրերն այցելել և ուսումնասիրություններ է կատարել 1907 և 1909 թթ. (Բաբայան 1911, 147):

¹⁸ Բաբայան 1911, 226:

լաե) ընդօրինակած մի «Ճաշոց», որը նա գրել է 1459-1460 թթ. Չետատեա Ալըը քաղաքում և նվիրել Յաշի Սբ Աստվածածին եկեղեցուն: Նրան օգնել են Վարդապետ Հակոբը, որը ձևավորել է թուղթը, Հակոբ քահանան, որը տողերն է գծել և Վարդապետ Ստեփանոսը, որը ծաղկել է «Ճաշոցը»: Ահա այդ «Ճաշոցի» հիշատակարանից երկու կարճ հատված. «Յիշեսցիք և զերկու եղբարսն՝ զՊեպրոս և զՊաղոս՝ իրեանց ընտանեալք, որ կերակրալք և ընթելեալք սպասատրեցին և ասացէք Աստուած-ողորմի...» (Հիշեք նաև երկու եղբայրներին՝ Պետրոսին և Պողոսին, իրենց ընտանիքների հետ, որոնք մեզ ապահովեցին ուտելիքով և խմիչքով, և աղոթեք, որ Աստված ողորմի նրանց):

*«Իսկ աւարտումն եղև սըմին [Եվ սրա ավարտը եղավ]
Առ ի կողմանս հիւսիսային [Հյուսիսային կողմերում],
Յերկիր Սպեփան վոյվոդային [Շպեֆան իշխանի երկրում]
Եւ յԱխքերման քաղաք նորին [Նրա Աքքերման¹⁹ քաղաքում]:
Իսկ ի տումար Մեծաց Հային [Հայոց Մեծ տումարի]
Իննհարիւր ինն թվին [Ինը հարյուր ինը թվին],
Եւ ի յամսեանն յունվարի [Եվ հունվար ամսվա]*

Յերկուսն եղև աւարտ սորին... [Երկուսին եղավ ավարտը սրա]»²⁰:

Ռումինահայ պատմաբան, հայրենադարձված Սուրեն Քոլանջյանը (1923-2006) գրում է, որ Ռումինիայի հայ համայնքը, ի թիվս 41 այլ ձեռագրերի, այս Ճաշոցը նվիրել է Երևանի Մատենադարանին²¹: ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի կողմից հրապարակված հիշատակարանների համապատասխան հատորում ներկայացված ծանոթագրության համաձայն՝ այս նվիրատվությունը կատարվել է 1954 թ.²²:

1987 թ. հոկտեմբերի 1-ին Յաշի Ա.Դ. Քսենոպոլի անվան պատմության և հնագիտության ինստիտուտին ուղղած նամակում Ս. Քոլանջյանը, բացի վերոնշյալ «Ճաշոցից», խոսում է եկեղեցու մեկ այլ եզակի արձանագրությունից և նշում, որ անգամ մեծ հայագետ, ռումինահայ համայնքի պատմությունն ուսումնասիրած Հակոբ Զոլոյան Սիրունին (1890-1973) և Յաշի պատմությունը մանրամասն ուսումնասիրած ռումինացի պատմաբաններ Ն.Ա. Բոգդանը և Յ. Կապրոշուն չեն գրել այդ մասին:

Խոսքը եկեղեցու հարավային գավթի պատի մեջ տեղադրված 1456 թ. արձանագրության մասին է՝ կենտրոնում մեծ խաչով, որի տակ գրված է. «Սուրբ Նշանս Բարեխոսե Հակոբ Նահատակին», իսկ խաչի երկու կողմերում՝ «Թվ.» և «ՋԵ», այսինքն՝ 905 (=1456) թվական: Քոլանջյանը նշում է, որ Յաշի հայտնի հայազգի Բույուկլիու ընտանիքից մնացած թղթերում, որոնք սրբությամբ պահում է ընտանիքի վերջին ժառանգներից ֆրանսերենի մասնագետ տիկին Մ. Դելեանուն, գտել է Գրիգոր Մ. Բույուկլիուի կողմից

¹⁹ Չետատեա Ալըը քաղաքի նախկին անվանումը:

²⁰ Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ դարի հիշատակարաններ (1451-1480 թթ.) 1958, 150-152:

²¹ Քոլանջյան 1956, 225:

²² Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ դարի հիշատակարաններ (1451-1480 թթ.) 1958, 152:

արված մի գրառում՝ «ԶԵ = 1456»²³: Տեսականորեն, այդ արձանագրությունը կարող է վերաբերել եկեղեցու հիմնադիրներից տեր Հակոբին, որը կարող էր երիտասարդ տարիքում նշանակված լինել Յաշի հայկական եկեղեցու քահանա և այնտեղ ծառայած լինել ավելի քան վեց տասնամյակ: Առանց այլ փաստերի՝ դժվար է պնդել այդ վարկածը. մեզ մնում է բավարարվել այն իրողությամբ, որ այդ արժեքավոր արձանագրությունն այսօր գտնվում է նշված տեղում և հասանելի է այցելուներին:

Այս ամենով հանդերձ, առաջին հայացքից մի փոքր տարօրինակ կարող է թվալ XVI դ. մի փաստաթուղթ: 1467 թ. Արիստակես Բ Աթոռակալ կաթողիկոսը (1465-1469) եպիսկոպոս է նշանակում Խաչատուրին, նստավայրը՝ Լվով, և նրա իրավասությանն է հանձնում մի քանի բնակավայր, այդ թվում՝ Սուչավան («Սեչով»), Սիրետը («Սերաթ») և Բոտոշանը («Պոթիշան»)՝²⁴: Նշված քաղաքների շարքում Յաշը բացակայում է, սակայն, ամենայն հավանականությամբ, այդ ժամանակ Յաշն առանձին եպիսկոպոս ուներ, ինչպես հետագայում է եղել մի քանի անգամ: Չի բացառվում նաև այն, որ քաղաքի անվան բացակայությունը պայմանավորված լիներ այլ հանգամանքներով, առավել ևս, որ այդ ցուցակում Ռուման քաղաքը նույնպես բացակայում է, մինչդեռ այնտեղ հայկական մեծ համայնք կար և գործող հայկական եկեղեցի:

Ռումինական պատմագրության մեջ Յաշ քաղաքի վերաբերյալ ամենահին գրավոր վկայությունը 1408 թ. հոկտեմբերի 6-ի փաստաթուղթն է, որով Ալեքսանդրու Բարի իշխանը բարելավեց առևտրային պայմանները Լվովի վաճառականների համար՝ նրանց իրավիրելով Յաշ և մոլդովական այլ քաղաքներ²⁵: Ռումինացի պատմաբան և թանգարանագետ Սորին Իֆտիմին (1965-2021), վկայակոչելով ռումինացի հայտնի պատմաբան և հայագետ Ն. Յորգայի (1871-1940) ուսումնասիրությունը Լվովի և ռումինական իշխանապետությունների միջև առևտրի վերաբերյալ, պնդում է, որ այդ փաստաթուղթը կապված է Մոլդովայի և Լեհաստանի հայկական համայնքների հետ. *«Թվացյալ, այդ արդյունությունն արվել էր լեհ վաճառականների համար: Իրականում, սակայն, այդ արդյունությունից օգտվողները հիմնականում Լվովի հայ վաճառականներն էին, որոնք ստեղծել էին շատ բարեկեցիկ քաղաքային համայնք և գրեթե մենաշնորհ ունեին Արևելքի հետ Լեհաստանի առևտրային գործերում»*²⁶:

Այնուամենայնիվ, ռումինական գիտական շրջանակներում տարածված է այն պնդումը, որ քաղաքն ավելի հին է, և որպես ապացույց է բերվում 1395 թ. կառուցված հայկական եկեղեցին:

²³ Անդրոնիկ 1992, 6:

²⁴ Արիստակես Կաթողիկոս 1896, 225: Չնայած վերնագրում նշված «1457-1460» տարեթվերին՝ հայկական պատմագրությունում, որպես կոնդակի տարեթիվ, օգտագործվում է միայն 1467-ը:

²⁵ Կապրոշու, Չահարյուկ 1999, 1:

²⁶ Իֆտիմի 2014, 255:

Յաշի Սբ Աստվածածին եկեղեցին 2015 թ. ընդգրկվել է Յաշի մարզի պատմական հուշարձանների ցանկում և ունի IS-II-m-B-03713 կոդը, ըստ որի՝ եկեղեցին կառուցված է 1803 թ.: Այդուհանդերձ, անվիճելի է այն փաստը, որ եկեղեցին շատ ավելի հին է: Թեև հստակ չգիտենք, թե եկեղեցու այսօրվա կառույցը որքանով է առնչվում 1395 թ. շենքի հետ, սակայն կարող ենք փաստել, որ նշված 1803 թվականը ոչ մի դեպքում չպետք է վերաբերի եկեղեցու կառուցմանը, այլ՝ ավելի հինը վերանորոգելուն, ինչպես գրված է 1803 թ. արձանագրության մեջ (որը պարունակում է նաև 1395 թվականը):

Ռումինացի հայտնի պատմաբան և հոգևորական Մելքիսեդեկ Շտեֆընսկուն (1823-1892), որը 1879-1892 թթ. եղել է Ռումանի եպիսկոպոսը, 1882 թ. Մոլդովայի հայկական եկեղեցիների արձանագրություններին վերաբերող իր հոդվածում գրում է, որ հայերը, որպես առևտրականներ, մշտապես հաստատվել են առևտրական նշանակություն ունեցող քաղաքներում. *«Եթե հայերը հաստատվել են Յաշում XIV դարի վերջում ու այնտեղ եկեղեցի կառուցել, ապա այդ վայրում արդեն իսկ պետք է գոյություն ունենար առևտրային նշանակության առնվազն մի փոքր քաղաք»*²⁷:

Այս պնդումը բավական արժանահավատ է և տրամաբանական: Նշանակում է՝ XIV դարում Յաշում պետք է նաև ռումինական եկեղեցի լիներ: Չի բացառվում, որ մի օր ի հայտ կգա արխիվային մի փաստաթուղթ կամ արձանագրություն, որը կհաստատի ռումինական կամ հայկական եկեղեցու գոյությունը մինչև 1395 թ.:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, 1395-ը՝ որպես Յաշի հայկական եկեղեցու թվագրման տարեթիվ, ապացուցվում է՝

ա) եկեղեցու երկու արձանագրությունների համեմատությամբ, որը ցույց է տալիս, որ 1803 թ. եկեղեցու վերանորոգողները հստակ տվյալներ են ունեցել 1395 թ. եկեղեցու կառուցման և դրա հիմնադիրների մասին,

բ) 1379, 1388, 1398 և 1409 թթ. կոնդակներով, որոնցում խոսվում է Մոլդովայում հայկական եկեղեցիների գոյության մասին: Ավելին, դրանցից երկուսից եզրակացնում ենք, որ, բացի Սուջավայի և Սիրետի եկեղեցիներից, մի քանի հայկական եկեղեցիներ կային նաև Մոլդովայի այլ բնակավայրերում, որոնք կարող էին լինել առնվազն Բուտոշանը, Ռոմանը և Յաշը,

գ) Սուջավայում հայկական եպիսկոպոսության հիմնումով՝ ըստ Ալեքսանդր Բարի իշխանի 1401 թ. հրովարտակի, որում նշվում է Մոլդովայում մի քանի հայկական եկեղեցիների գոյությունը,

դ) Թանկարժեք Ավետարանի և Ճաշոցի՝ համապատասխանաբար 1451 և 1460 թթ. նվիրատվություններով Յաշի հայկական եկեղեցուն, ինչպես նաև

²⁷ Շտեֆընսկուն 1882, 71:

1456 թ. մի արձանագրության գոյությամբ՝ նվիրված Հակոբ նահատակին, որը, հավանաբար, Ս. Հակոբ եկեղեցու նույնանուն հիմնադիրն է (տե՛ր Հակոբ),

ե) Հայ պատմիչ Մ. Բժշկյանի 1808 թ. վկայություններով. նա առաջինն է խոսել հնագույն արձանագրության հայտնաբերման մասին: Այս թեմայով ռումինացի անվանի պատմիչների աշխատությունները ևս արժեքավոր են, որոնք ընդունում են Յաշում հայկական եկեղեցու առկայությունը XIV դարում և, ընդհանուր առմամբ, բավական հավանական են համարում, որ եկեղեցին կառուցվել է 1395 թ.:

Գրականություն

Անդրոնիկ Ա. 1992, Յաշի հայկական եկեղեցու 1456 թ. արձանագրությունը, Բուխարեստ, Արարատ, N 7, էջ 6:

Արիստակես Կաթողիկոս – 1457-1460 (Ձեռնադրեալ եպիսկոպոս զԽաչատուր վարդապետ՝ առաքել առ Լեւհահայս) 1896, Կամենից, տարեգիրք, Վենետիկ, Ս. Ղազար, էջ 225-227:

Բաբայեան Լ. 1911, Հայերը Մոլդավիայում եւ Բուքովինայում, Թիֆլիս, «Էլեկտրաշարժ», 227 էջ: Բըղըրըու Դ., Կապրոշու Յ. 1974, Հին շինությունների Յաշը (մինչև 1821 թ.), Յաշ, «Դեմիորգ», 404 էջ:

Բժշկեան Մ. 1830, Ճանապարհորդութիւն ի Լեւհաստան եւ յայլ կողմանս բնակեալս ի Հայկազանց սերելոց ի նախնեաց Անի քաղաքին, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 424 էջ:

Բոգդան Ն.Ա. 1913, Յաշ քաղաքը (պատմական և սոցիալական մենագրություն), Յաշ, «Տեխնոպրես», 525 էջ:

Ժամկոչյան Է. 2015, Բուխարեստի հայկական տաճարը, Բուխարեստ, «Արարատ», 651 էջ:

Իֆտիմի Ս. 2014, Ուսումնասիրություններ Յաշի եկեղեցիների պատմության վերաբերյալ, Յաշ, «Դոքսոլոգիա», 324 էջ:

Կապրոշու Յ., Ջահարյուկ Պ. 1999, Յաշ քաղաքի պատմությանը վերաբերող փաստաթղթեր, հ. 1, Յաշ, «Դոսոֆտեյ», 703 էջ:

Կոնդակ Թեոդորոսի կաթողիկոսի 1896, Կամենից, տարեգիրք, Վենետիկ, Ս. Ղազար, էջ 9-13: Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ դարի հիշատակարաններ (1451-1480 թթ.) 1958, հ. Բ, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., էջ 150-152:

Յակովբ Գ Կաթողիկոս. – ՊԾԸ = 1410. Յունիս 26 1896, Կամենից, տարեգիրք, Վենետիկ, Ս. Ղազար, էջ 221-224:

Շտեֆընեսկու Մ. 1882, Մոլդովայի հայկական եկեղեցիների արձանագրությունները, Ռումինական ակադեմիայի տարեգրություն, հ. 5, Բուխարեստ, Ռումինական ակադեմիա, էջ 67-71:

Պանաիտեսկու Պ.Պ. 1934, Ալեքսանդրու Բարիի հրովարտակը Սուչավայի հայկական եպիսկոպոսության մասին (1401 թ. հուլիսի 30), Ռումինական պատմական հանդես, N 4, Բուխարեստ, էջ 44-56:

Սիմոնեսկու Դ. 1941, Յաշի հայկական Ավետարանը (1351), Բուխարեստ, Կարպաց, «Անի», էջ 337-348:

Սիրունի Հ.Ջ. 1936, Հայերի ժամանակագրությունը ռումինական իշխանապետություններում. մաս 2-րդ (14-րդ դար), հ. 2, ապրիլ, Բուխարեստ, Կարպաց, «Անի», էջ 65-74:

Քաղուաճք ժամանակագրութեան Տ. Ստ. Ստեփանեան աւագերիցու Կամենիցայ 1896, Ալիշան Ղ. (խմբ.), Կամենից, տարեգիրք, Վենետիկ, Ս. Ղազար, էջ 131-146:

Քոլանջյան Ս. 1956, Ռումինահայերի արժեքավոր նվերը Հայաստանի Մատենադարանին, Բանբեր Մատենադարանի, N 3, Երևան, էջ 219-230:

1395-Ը՝ ՈՐՊԵՍ ՌՈՒՄԻՆԻԱՅԻ ՅԱՇ ՔԱՂԱՔԻ ՀԱՅԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ ՏԱՐԵԹԻՎ

Արսեն Արզումանյան

Ամփոփում

Ռումինիայի Յաշ քաղաքում հայկական եկեղեցու կառուցման տարեթվի վերաբերյալ երկար ժամանակ քննարկումներ են ծավալվել ռումինական և ռումինահայ գիտական շրջանակներում: Եկեղեցու ամենահին արձանագրության վրա կարմիրով ավելացված 1395-ի հավաստի լինելու վերաբերյալ բազմաթիվ փաստեր կան, որոնք նախկինում ամբողջապես չեն ուսումնասիրվել: 1395-ը՝ որպես Յաշի հայկական եկեղեցու թվագրման տարեթիվ, ապացուցվում է եկեղեցու երկու արձանագրությունների համեմատությամբ, որը ցույց է տալիս, որ 1803-ին եկեղեցին վերանորոգողները հստակ տվյալներ են ունեցել 1395 թ. եկեղեցու կառուցման և դրա հիմնադիրների մասին: 1379, 1388, 1398 և 1409 թթ. կոնդակներում և Ալեքսանդր Բարի իշխանի 1401 թ. հրովարտակում խոսվում է Մոլդովայի իշխանապետությունում (Յաշը դրա կարևոր կենտրոններից էր) հայկական եկեղեցիների գոյության մասին: Բացի այդ, կարևոր փաստեր են 1451 և 1460 թվականներին Ավետարանի և Ճաշոցի նվիրատվությունները Յաշի հայկական եկեղեցուն, ինչպես նաև եկեղեցում գտնվող 1456 թ. քարե արձանագրությունը: Առանձնահատուկ կարևորություն ունեն հայ պատմիչ Մ. Բժշկյանի 1808 թ. վկայությունները, ինչպես նաև ռումինացի անվանի պատմիչների աշխատությունները, որոնք հաստատում են Յաշում հայկական եկեղեցու առկայությունը XIV դարում և, ընդհանուր առմամբ, հավանական են համարում, որ եկեղեցին կառուցվել է 1395 թ.:

Բանալի բառեր՝ Ռումինիա, Յաշ, Մոլդովա, հայ համայնք, սփյուռք, եկեղեցի, արձանագրություն:

1395-ЫЙ ГОД КАК ДАТА ОСНОВАНИЯ АРМЯНСКОЙ ЦЕРКВИ РУМЫНСКОГО ГОРОДА ЯШ (ЯССЫ)

Арсен Арзуманян

Резюме

В румынских и румыно-армянских научных кругах давно ведутся дискуссии о дате строительства армянской церкви в румынском городе Яш. Есть много фактов, указывающих на истинность даты основания церкви (1395 г.), которая была добавлена красным цветом на древнейшей надписи церкви. Эти факты до сих пор не были полностью исследованы. 1395-ый год как дата основания армянской церкви Яша подтверждается сравнением двух надписей церкви, которые показывают, что в 1803 году у реставраторов церкви имелись четкие данные о строительстве церкви в 1395 году и ее основателях. В кондаках 1379, 1388, 1398 и 1409 годов и в манифесте 1401 года князя Александра Доброго говорится о существовании армянских церквей в Молдавском княжестве.

Кроме того, важными фактами являются пожертвования Евангелия и Лекционарий армянской церкви Яша в 1451 и 1460 годах, а также каменная надпись в церкви 1456 года. Особое значение имеют свидетельства армянского историка М. Бжшкяна, а также работы известных румынских историков, которые подтверждают существование армянской церкви в Яше в XIV в. и считают вероятным, что церковь была построена в 1395 году.

Ключевые слова – Румыния, Яш (Яссы), Молдова, армянская община, диаспора, церковь, надпись.

1395 AS THE DATE OF THE ESTABLISHMENT OF THE ARMENIAN CHURCH IN IAȘI, ROMANIA

Arsen Arzumanyan

Abstract

Discussions regarding the date of the establishment of the Armenian church in the Romanian city of Iași have been held for a long time in Romanian and Romanian-Armenian scientific circles. There are many facts about the authenticity of the date of 1395 added with red on the oldest inscription of the church. These facts have not been fully examined before. 1395 as the date of the establishment of the Armenian church in Iași is proven by the comparison of the two inscriptions of the church. The inscriptions show that in 1803 the church renovators had more facts about the construction of the church in 1395 and its founders. In the kontakions of 1379, 1388, 1398 and 1409 and in the edict of Prince Alexander the Kind in 1401, Armenian churches in the Principality of Moldova (Iași as one of the important cities) is mentioned. Other significant facts are the donations of the New Testament and Lectionary (Chashots) to the Armenian church of Iași in 1451 and 1460, as well as a stone inscription of 1456 in the church. Evidence provided by the Armenian historian M. Bjshkian in 1808 is of particular importance, as well as the works of famous Romanian historians, which confirm the existence of the Armenian church in Iași during the 14th century and suggest 1395 as a probable date of the construction of the church.

Key words – Romania, Iași, Moldova, Armenian community, diaspora, church, inscription.